

De toenemende gevolgen van traumatische gebeurtenissen

Besprekingsartikel naar aanleiding van: Jolande Withuis, *Erkenning. Van oorlogstrauma naar klaagcultuur*, Amsterdam: De Bezige Bij, 2002, ISBN 90 234 1037 8

Over de verwerking van oorlogs- en daarmee vergelijkbaar leed is inmiddels onoverzienbaar veel geschreven. Jolande Withuis is een van de eersten die nu eens niet vanuit de betrokkenheid van slachtoffer of hulpverlener, maar met meer distantie ontwikkelingen op dit gebied in kaart heeft gebracht en deze ook probeert te verklaren. Zoals de titel van het boek al aangeeft, gaat het volgens haar om een proces van erkenning van oorlogstrauma's dat heel voorzichtig begon, maar is uitgemond in een klaagcultuur, waarin het slachtofferschap op schaamteloze wijze wordt geëtaleerd en miskennis de boventoon voert. Vanuit een historisch-sociologisch perspectief legt de schrijfster een verband tussen deze ontwikkeling en de interpretaties en belevingen van diverse groepen en individuen. Dit rijke materiaal biedt alle aanleiding voor een uitgebreide bespreking, waarbij een vergelijking zal worden gemaakt met andere literatuur over dit onderwerp.

Verschillen in verwerking

Het boek bestaat voor een belangrijk deel uit eerder verschenen artikelen, waarin veel gegevens zijn verwerkt uit onderzoek dat de schrijfster zelf heeft verricht. Dit geldt bijvoorbeeld voor de eerste drie hoofdstukken, die deels zijn gebaseerd op een artikel dat eerder verscheen in het *Maandblad Geestelijke volksgezondheid*. Hierin wordt een analyse gemaakt van het denken over 'geestelijke oorlogsschade' in 55 jaargangen van dit tijdschrift. Withuis heeft veel oog voor de verschillen in verwerking en de conflicten die zich daarbij

---

* Hierbij wil ik Nico Wilterdink bedanken voor de grondige en deskundige wijze, waarop hij commentaar heeft gegeven bij het vormgeven van dit artikel.

voordeden, waarbij in de worsteling met het oorlogsleed de ene groep de andere zelfs het zwijgen oplegde. Verschillende groepen gingen vanuit hun culturele achtergrond ook heel verschillend om met de oorlogsomstandigheden. Deze verschillen worden in een ander hoofdstuk geïllustreerd aan de hand van een vergelijking tussen het 'zelfdestructief gedrag' van de 'Puttenaren', de gedeporteerde mannelijke bevolking uit Putten die vanuit hun calvinistische plattelandscultuur in het kamp keihard bleven werken en slecht voor zichzelf zorgden, en 'de strijdbaarheid, de discipline en het politiek bewustzijn' van communistische kampoverlevenden. Door deze vergelijking maakt ze ook zichtbaar hoe belangrijk de rol van de cultuur is bij de verwerking en hoe cultuur in het neutrale begrip 'posttraumatische stressstoornis' op de achtergrond is geraakt.

Centraal in het hele boek staat de behoefte aan erkenning. Zoals Withuis zegt, kan onbespreekbaarheid maken 'dat schokkende ervaringen als psychische trauma's voortbestaan en lichamelijke stoornissen veroorzaken' (p. 135). Dit wordt vooral duidelijk in de beschrijving van de late erkenning van het leed van de joodse overlevenden van de kampen en, nog later, van de onderduikkinderen. Als een rode draad door de analyse loopt de worsteling bij het zoeken naar een nationaal verhaal over de oorlogservaringen. Lange tijd domineerde het 'verzetsperspectief', waarin Nederland werd beschouwd als een heldhaftige natie die zich met veel offers tegen een brute onderdrukker had verweerd. Dit verhaal overstemde de minder fraaie gedragingen van Nederlanders, maar vooral het leed van de joodse vervolgdgen. Zoals een van de overlevenden en tevens behandelaar De Wind stelde, was de situatie voor de joden uniek. Zij waren, in tegenstelling tot andere groepen, bestemd voor vernietiging. Vergelijking van de ontberingen van andere groepen hiermee doet deze ervaring tekort.

Het boek besteedt veel aandacht aan de relatie tussen de collectieve en de individuele belevingswereld, zoals die bijvoorbeeld tot uiting kwam in beschrijvingen van de ervaringen van onderduikkinderen. De individuele belevingswereld van deze kinderen werd sterk gekleurd door de manier waarop de onderduikervaring een plaats kreeg in de collectieve belevingswereld.

---

1 Na een mislukte overval op Duitse militairen even buiten Putten werden 660 mannelijke Puttenaren tussen de achttien en vijftig jaar naar Duitse kampen gedeporteerd. Hiervan keerden er volgens Van Dantzig slechts 32 terug (Withuis, p. 155).

Het sociaal-psychologische mechanisme dat hiërarchisering van leed wordt genoemd (de meting van leed in oplopende maten van minder erg-erger-ergerst), heeft de onderduikervaring nog meer naar de achtergrond van het nationale oorlogsschouwspel geschoven dan de jodenvervolgning toch al was (p. 136).

De onderduikervaring van kinderen werd nog extra gebagatelliseerd: als kind besefte men immers niet wat er aan de hand was.

De ontwikkeling die zich rond de verwerking van ingrijpende ervaringen na de Tweede Wereldoorlog, met name de jodenvervolgning, heeft afgespeeld beschrijft Jolande Withuis in drie fasen: van een 'zwijgcultuur' naar een 'praatcultuur', die de afgelopen tien jaar is uitgemond in een 'klaagcultuur'. Omdat dit de hoofdlijn van het boek vormt zal ik me in deze bespreking verder richten op deze ontwikkeling.

Van zwijgcultuur naar klaagcultuur

In de zwijgcultuur vanaf de bevrijding tot 1970 heerste een 'massieve stilte' over de problemen van oorlogsslachtoffers. Wel moet dit beeld volgens de schrijfster zelf worden gerelativeerd. Er waren pioniers als Meerloo, Tas, De Wind, Bastiaans, Cohen en Hugenholtz die wel spraken over de oorlogservaringen en het gewicht ervan bij psychiatrische klachten. Met name de permanente angst, de onderdrukking van gevoelens en de noodzaak van opvang bij terugkeer waren onderwerp van gesprek. Er bestond kennis over de gevolgen van de Eerste Wereldoorlog en de ongevals- of traumatische neurose, maar er was geen overkoepelend kenniskader over de psychopathologische gevolgen van de oorlog. Bovendien leken de klachten mee te vallen. Geestelijke volksgezondheid had in die jaren in de eerste plaats betrekking op het herstel van de morele orde na de zedelijke 'verwildering' die de oorlog had teweeggebracht, vooral bij vrouwen en kinderen. 'Sexueel zich misdragende vrouwen bevolkten ons land' (p. 25). Deze geluiden brachten de pioniers en de slachtoffers tot zwijgen. Bovendien verklaart Withuis het zwijgen uit de al eerder genoemde 'onverenigbaarheid van interpretaties waarmee slachtoffers hun oorlogservaringen zin verleenden. Het verhaal van de een was lange tijd het zwijgen van de ander' (p. 11).

De overgang naar de praatcultuur heeft een lange aanloop met het proefschrift van de psychiater Bastiaans (1957), De Jongs televisieserie *De Bezetting* (vanaf 1960), het Eichmann-proces (1961) en Pressers *Ondergang*

(1965). In het *Maandblad Geestelijke volksgezondheid* wordt de overgang gemarkeerd door een baanbrekend artikel van De Wind uit 1966 over de langetermijngevolgen van 'extreme belasting', waarbij hij zich verontschuldigde voor het feit dat de gevolgen nog niet voorbij waren. De schrijver Ed Hoornik bepleitte in 1968 een pensioen voor de joodse overlevenden vergelijkbaar met het verzetspensioen dat al ruim twintig jaar bestond. Na zijn optreden op de tv bij Mies Bouwman ging het snel. Aanvraagprocedures voor een uitkering veranderden en er werd een 'werkgroep postconcentratiekampsyndroom' ingesteld. Hugenholtz schreef een stuk in 1970 met de titel 'Onvoltooid verleden tijd'. Het gaat dan niet meer om angst voor verwenning, zoals in een stuk van Hutter uit 1949, maar om gebrek aan erkenning. De klachten kwamen niet voort uit persoonlijk tekort, maar het waren de omstandigheden die onverdraaglijk waren. Gebrek aan maatschappelijke erkenning brengt slachtoffers in een isolement en versterkt de klachten. De discussie gaat ook over het specifieke van oorlogservaringen, met daaraan gekoppeld de noodzaak van categorale hulp. Het zijn volgens Withuis allemaal manifestaties van de opkomst van een praatcultuur, die samenhangt met de maatschappelijke ontwikkeling van psychologisering en 'emancipatie van emoties'. Het streven naar geluk, het recht op gezondheid en het overwinnen van schaamte staan hierin centraal. Steeds meer komen nu ook slachtoffers zelf aan het woord. De kwestie rond de 'Drie van Breda' in 1972 vormde daarbij een belangrijke katalysator. Op de golven van erkenning gaan zich steeds meer groepen 'oorlogsgetroffenen' manifesteren. Het specifieke karakter van de ervaringen van de joodse overlevenden die bestemd waren voor vernietiging, verdwijnt daarmee uit het zicht en dat markeert de overgang naar de derde fase.

De praatcultuur is volgens Withuis uitgemond in een klaagcultuur, waar ziekte en ongeluk centraal zijn komen staan. Zij spreekt van banalisering en psychiatrisering en van pervertering van het slachtofferschap.

Het zwijgende slachtoffer, drager van een tragisch geheim dat hem (of zelfs: zijn onbewuste) ontfutseld moet worden, is getransformeerd tot een grootmondige claimer van schadevergoeding (p. 239).

Een belangrijke ontdekking is volgens haar een banaal thema geworden, waarbij iedereen slachtoffer is en mensen niet streven naar gezondmaking, maar naar het etiket ziekte. 'De markt van welzijn en geluk werd een cultuur van onwelzijn en ongeluk' (p. 216). In deze zeer sceptische kijk staat de schrijfster niet alleen. Er zijn de laatste jaren verschillende kritische analyses

verschenen waarbij termen worden gehanteerd als claimcultuur, slachtoffercultuur of traumacultuur. Withuis baseert zich met name op enkele geruchtmakende analyses in het Engelse taalgebied, zoals van Young, Shephard en Summerfield.²

In enkele passages erkent zij de winst van deze ontwikkeling.

Toegenomen compassie is een groot goed, en aan nieuwe hardheid is geen behoefte. In een samenleving waarin zuilen of religies geen collectieve richtlijnen meer bieden is onze individuele kwetsbaarheid een moreel richtsnoer; het risico anderen tot slachtoffer te maken begrenst onze vrijheid (p. 243).
Gezamenlijke rouw blijkt een manier om verbondenheid te beleven (p. 244).

Er is ook geen schaamte meer om patiënt te zijn. Er is literatuur, er zijn opleidingen en behandelprotocollen. Men is zich bewust geworden van het feit dat schokkende gebeurtenissen diep in de persoonlijkheid kunnen ingrijpen en tot pathologische reacties kunnen leiden (zoals gewelddadig gedrag, alcoholisme, angst te vluchten voor de dader) die niet zijn te reduceren tot vroegkinderlijke ervaringen.

De balans die Withuis opmaakt valt uiteindelijk toch negatief uit. Er is een trauma- of klaagcultuur ontstaan, waarin de strijd om erkenning ontwaard is in slachtofferjaloerie. In haar woorden:

De psychologisering en de nieuwe kennis omtrent trauma's vergrootten de compassie met de slachtoffers, met zichzelf als slachtoffers inclusief. Die compassie en de nieuwe kennis over trauma raakten vermengd met de mondigheid, assertiviteit, bewustwording en democratisering van (de) jaren zeventig, en met de claimcultuur en het denken in termen van rechten en belangengroepen van de decennia daarna (p. 240).

De basis was onder meer gelegd in de vrouwenbeweging en de Amerikaanse beweging van Vietnamveteranen en niet te vergeten in de patiëntenbeweging

---

2 A. Young (1995) *The Harmony of Illusions*, Princeton, Princeton University Press; B. Shephard (2000) *A War Of Nerves, Soldiers and Psychiatrists 1914-1994*, London: Jonathan Cape; D. Summerfield (2001) 'The invention of post-traumatic stress disorder and the usefulness of a psychiatric category', *British Medical Journal*, 322: 95-98.

waarin gekte werd verklaard uit misstanden. Daarbij kwam de overtuiging dat de samenleving trauma altijd zal blijven ontkennen. Wie zou in zo'n klimaat persoonlijke belevingen nog durven tegenspreken? Er ontstaat identificatie met een 'particuliere verklaringsmythe'. Waarheidsvinding wordt opgeofferd aan persoonlijke belevingen. Een van de uitwassen die Withuis beschrijft is de zaak Wilkomirski met zijn verzonnen verleden als kind in de vernietigingskampen. En de reactie daarop van een onderzoeker: 'Wat doet het er toe? Zijn pijn is toch echt?' De *posttraumatische stressstoornis* die in 1980 werd erkend in het DSM-systeem, het meest gebruikte diagnostische systeem binnen de psychiatrie, was daarom niet alleen een medische uitvinding, maar ook een politieke. Men wilde de geweldplegers verantwoordelijk stellen en een helder gedefinieerde ziekte vinden om voor vergoeding in aanmerking te komen, waarin bovendien de overeenkomsten tussen de ervaringen van kampoverlevenden en andere, zeer diverse schokkende gebeurtenissen voorop werden gesteld. In deze traumacultuur werd het slachtoffer immuun voor kritiek en was fixatie op de slachtofferrol een grote verleiding geworden, waar velen voor bezweken.

Met dit boek heeft Jolande Withuis een originele bijdrage geleverd aan de discussie over een belangrijk maatschappelijk probleem. Zij heeft haar betoog onderbouwd met veel empirisch materiaal en slaagt erin dit te plaatsen in een ontwikkelingsperspectief. Zij presenteert het bovendien in een meeslepende stijl. Haar analyse is ook ontzuiverend voor de psychotraumatologie. Wat namelijk opvalt in de gangbare literatuur over traumatisering is juist de optimistische toon in de trant van:

Eindelijk is met de erkenning van de posttraumatische stressstoornis een gebied zichtbaar geworden dat lang verborgen bleef binnen de samenleving en de hulpverlening. Slachtoffers van wreedheid, ernstig verlies en rampen in het publieke en privé-domein worden eindelijk gehoord en veel klachten en stoornissen kunnen nu worden begrepen.

Tegenover de betrokkenheid van mensen die zich als hulpverlener, onderzoeker of zaakwaarnemer bezighouden met het sterk groeiende terrein van traumatische stress maakt Jolande Withuis een analyse met veel meer distantie, waardoor de keerzijde van de ontwikkeling zichtbaar wordt.

Toch roept deze analyse ook vragen op, met name de conclusie over de opkomst van de klaagcultuur. Is de ontwikkeling die gaande is rond de erkenning van en zorg voor de emotionele gevolgen van schokkende gebeur-

tenissen niet breder? Is er niet meer aan de hand dan een klaagcultuur en pervertering van het slachtofferschap? Is de verklaring van de ontwikkeling in de drie onderscheiden fasen wel specifiek genoeg? Om deze vragen te beantwoorden is het nodig de figuratie van de betrokkenen en de invloeden die hierop werkzaam zijn scherper te belichten en daarbij ook andere schrijvers te betrekken.

Toenemende vervlechting en schokkende gebeurtenissen

De eerste opgave is om vast te stellen bij welke gebeurtenissen van traumaslachtoffers kan worden gesproken. Hier ontstaan direct al problemen. Is de jodenvervolging een gebeurtenis die te vergelijken is met andere schokkende gebeurtenissen en doet de vergelijking met veel kleinere rampen zoals de Bijlmerramp en de vuurwerkexplosie in Enschede of met verkeersongelukken, overvallen of uitgaansgeweld deze gebeurtenis niet ernstig tekort? Jolande Withuis vindt de vergelijking ongepast. Het zoeken naar overeenkomsten overstemt hier de verschillen en dat is verlies. Toch hebben de begrippen 'schokkende gebeurtenis' en 'posttraumatische stress' ook voordelen. Ze bieden een gemeenschappelijke taal, die wereldwijd is geaccepteerd en die vergelijkingen mogelijk maakt tussen situaties van extreme belasting en waar op verschillende plaatsen veel onderzoek naar wordt gedaan. Het begrip posttraumatische stress moet dan wel worden afgegrensd, waardoor begripsinflatie kan worden voorkomen. Daarvoor is een omschrijving die Anna Enquist in een interview gaf verhelderend: 'Wanneer een mens hard (...) buiten de taal valt.' Pijn die zo groot is dat woorden tekort schieten en de verbinding met anderen verbroken raakt. De Amerikaanse traumadeskundige Bessel van der Kolk spreekt van een trauma '(when the) biology gets assaulted in such a way that you might not be able to reset yourself'. Dit komt dicht bij Rorty's omschrijving: 'het vermogen kwijtraken om een coherent web van overtuigingen en verlangens te weven'.³ Deze omschrijvingen kunnen vage klachten beter uitsluiten en zijn toch breed genoeg om

---

3 F. van der Linden (2002) 'Tussen het brullen door', interview met Anna Enquist, *NRC Handelsblad* 1 februari, p. 21; M.L. Korn (2001) 'Trauma and PTSD: Aftermaths of the WTC Disaster. An Interview with Bessel A. van der Kolk, MD', *Medscape mental health*, 6 (5); R. Rorty (1992) *Contingentie, Ironie en Solidariteit*, Kampen: Kok Agora.

ook andere gebeurtenissen dan oorlogstrauma's te omvatten. Wel moet er steeds voor worden gewaakt dat de ergste pijn niet wordt overstemd door de veelheid van geringere klachten. Ook moet worden bedacht dat de pijn waar het hier om gaat met individuele professionele zorg wel kan worden verzacht, maar uiteindelijk toch een maatschappelijke aangelegenheid is. Jolande Withuis laat in haar boek zien dat het besef hiervan is toegenomen. Betrokken artsen bleken in staat te zijn de problemen uit de sfeer van spreekkamer en kliniek te halen en in te brengen in de maatschappelijke discussie. Een klaagcultuur kan dan wel de ergste pijn overstemmen, maar omdat dit de legitimiteit van de traumahulpverlening aantast kan dit ook aanleiding zijn tot het vormen van een tegenbeweging onder traumahulpverleners en andere belanghebbenden. Om dit toe te lichten moet de figuratie van de betrokkenen nader onder de loep worden genomen.

Op basis van de begrippen 'schokkende gebeurtenis' en 'traumatische stress' is het mogelijk de figuratie te omschrijven als een netwerk van partijen die in onderlinge wedijver de emotionele gevolgen van schokkende gebeurtenissen trachten te beheersen. Als partijen in deze figuratie kunnen worden onderscheiden de gevestigde zorgverlening, de opkomende professionele traumazorg, slachtoffers, overheden en groepen van externe belanghebbenden, zoals journalisten en advocaten. De as in de figuratie wordt gevormd door slachtoffers en opkomende professionals die met hulp van externe belanghebbenden en wisselende steun van overheden hun invloed op de gevestigde zorg trachten te vergroten. Binnen zo'n figuratie is er bovendien een spiraalbeweging van erkenning en onthulling, waarbij erkenning door professionals en overheden nieuwe onthullingen oproept bij slachtoffers die op hun beurt om erkenning vragen. Deze beweging zou weleens in belangrijke mate de uitwassen van de klaagcultuur kunnen verklaren, waarin mensen gaan overvragen en er kwesties van legitimiteit gaan ontstaan. Het beheersen van onterechte claims en van de verleiding tot fixatie in de slachtofferrol is een moeilijke opgave, omdat gevoelens van machteloosheid, woede en verdriet op dit terrein de boventoon voeren. Onterechte claims zijn overigens niet alleen een verschijnsel van de laatste tijd, ook al vindt er nu een expansie of uitvergroting plaats. In de geschiedenis van het psychisch trauma is het een

terugkerend probleem, zoals de kwesties rond de *railway spine* en de *shell shock* laten zien.⁴

Het is vervolgens mogelijk om de veranderingen in de figuratie te plaatsen in een langetermijnperspectief van toenemende maatschappelijke vlevlechting. Deze toenemende vlevlechting brengt met zich mee dat de emotionele gevolgen van schokkende gebeurtenissen groter worden. Daardoor stijgen de maatschappelijke kosten van emotionele schade en neemt de behoefte toe om zich hier tegen te beschermen. Dit is te illustreren aan de hand van grote schokkende gebeurtenissen als omvangrijke rampen, massale oorlogen en genocide, maar ook aan de hand van kleinere schokkende gebeurtenissen.

Grote schokkende gebeurtenissen zijn geen recent verschijnsel. Oorlogen, epidemieën, deportaties en volkerenmoord zijn verweven met de geschiedenis van de mensheid. Het is moeilijk te beoordelen hoe ingrijpend de psychische gevolgen van dergelijke gebeurtenissen in het verleden zijn geweest. Sommige gebeurtenissen zoals massale epidemieën behoren nu in grote delen van de wereld tot het verleden en de meeste kinderen overleven hun ouders. Daarentegen is het vernietigingspotentieel in oorlogen de afgelopen twee eeuwen drastisch toegenomen. In 1870 kon volgens Binnenveld en Binnenveld ongeveer een op de vijftig inwoners van een land worden gemobiliseerd, in 1914 was dat al een op de twaalf. Rond 1814 waren er drie stuks artillerie per duizend soldaten, in 1914 waren dit er zes met een vuurkracht die twintig maal zo groot was. In 1980 schatte het Amerikaanse leger dat de dodelijke kracht en intensiteit van conventionele oorlogvoering met een factor vierhonderd tot zevenhonderd was toegenomen ten opzichte van de Tweede Wereldoorlog. Als reactie op deze massale vernietigingskracht worden de operaties en de soldaten verspreid over een groter gebied. Dit vergroot echter de psychologische druk: soldaten opereren met weinig steun van elkaar, er is weinig actie en men wordt plotseling overvallen door beschietingen. Moderne uitvindingen hebben bovendien het verschil tussen dag en nacht en tussen de seizoenen laten wegvallen, waardoor er geen onderbrekingen zijn. De confrontatie met dood en vernietiging en de angst die moderne oorlogvoering met zich meebrengt, waarbij ook de burgerbevol-

---

4 Zie bijvoorbeeld: H. Hermans & S. Schmidt (1996), 'De traumatische neurose', *Amsterdams Sociologisch Tijdschrift*, 23: 525-550.

king steeds meer wordt betrokken, is daarom omgekeend.⁵ De gevolgen van moderne oorlogen zijn zo immens dat de schokken lang nawerken en misschien mede de verbijstering en het zwijgen verklaren direct na deze conflicten. Aanvankelijk overheerst de heldhaftigheid en pas later komen de werkelijke gevolgen in beeld. Dit is niet alleen kenmerkend voor de Nederlandse situatie die Jolande Withuis beschrijft, maar is bijvoorbeeld ook te zien bij de oorlog in Vietnam. Volgens Dean kwam de veteranenbeweging hier ook pas op gang na een stilte van enkele jaren die volgde op de grote demobilisatie van 1970-1972.⁶ Deze kwalitatieve verandering van de oorlogssituatie, zeker in combinatie met massale genocide op industriële schaal, is een van de voorwaarden geweest voor het collectieve besef van de emotionele gevolgen van schokkende gebeurtenissen en voor een sterke toename van pogingen om deze gevolgen te beheersen. Zij heeft ook de conceptuïalisering in de vorm van herbelevingen en gebrek aan maatschappelijke erkenning mogelijk gemaakt.

In de westerse wereld lijken deze gebeurtenissen nu ver weg. Daar vinden nu vooral schokkende gebeurtenissen plaats met een veel kleinere omvang. Maar ook de emotionele gevolgen van minder omvangrijke schokken worden groter. Daarvoor zijn diverse redenen te geven. Toenemende vervlechting is in westerse landen gepaard gegaan met intimisering. Volgens De Vries zijn 'mensen (...) de intieme leefwereld meer gaan zien als de kern en de maatstaf van hun leven'. Of in de woorden van Post: 'Er heeft zich een proces van intimisering en informalisering voltrokken met een grotere kwetsbaarheid en gevoeligheid voor ongelijkheid en vernedering.'⁷ Dit betekent dat schokkende inbreuken eerder als ontwrichtend en ingrijpend worden ervaren, omdat mensen emotioneel meer investeren in een persoonlijke levenssfeer die zich uitbreidt, maar ook in een kleiner kindertal en een leven met een hoge levensverwachting. Een inbreuk in de vorm van een verlies van

---

5 J. Binnenveld & H. Binnenveld (1997), *From Shell Shock to Combat Stress*, Amsterdam: Amsterdam University Press.

6 E. Dean (1997) *Shook over Hell*, Cambridge: Harvard University Press.

7 A. Young (1995) *The Harmony of Illusions*, Princeton, Princeton University Press; J. Herman (1993) *Trauma en herstel*, Amsterdam: Wereldbibliotheek; B. van der Kolk, L. Weisaeth & A. McFarlane (eds.) (1996), *Traumatic Stress*, New York: The Guilford Press.

8 G. de Vries (2001) 'De kwetsbare samenleving', *Amsterdams Sociologisch Tijdschrift*, 28 (2): 141- 184; A. Post (2000) 'Is het informaliseringsproces van richting veranderd?', *Amsterdams Sociologisch Tijdschrift*, 27: 446-476.

een kind, een ernstig ongeluk of een ernstige ziekte, een inbraak of een overval kunnen hierdoor dieper ingrijpen en meer emotionele ontredde- ring veroorzaken. Lichamelijke integriteit en uiterlijke presentatie zijn ook belangrijker geworden. Ongewenste lichamelijke inbreuken, zichtbare brandwonden of blootstelling aan ongewenste fysieke nabijheid van anderen worden dan eerder en sterker als pijnlijk ervaren. Ook in riskante beroepen, zoals politie en verpleging, waarbij de afstand naar de burger en cliënt afneemt en de emotionele betrokkenheid navenant toeneemt, neemt de kans op (secundaire) traumatisering toe. Zeker als de eisen van burgers en cliënten bij sommigen gepaard gaan met lichtgeraaktheid en agressiviteit. Hier komt bij dat risico's in de beleving van mensen onvoorspelbaarder en on- grijpbaarder zijn geworden. Dit is goed te zien bij een terroristische aanslag, waar de schok en de emotionele ontredde- ring dan ook immens zijn. Kleine- re schokken hebben bovendien grotere gevolgen, wanneer meer mensen zijn betrokken bij de erkenning, het onderzoek naar de oorzaken en de afwikke- ling van de gevolgen, zoals het vaststellen van de schuldvraag, herstel van de schade en de zorg voor gerechtigheid. Het mobiliseren van steun kan leiden tot dramatisering, wanneer de wedijver tussen slachtoffergroepen in de publieke arena toeneemt en middelen in de zorg schaarser worden. Al deze verschijnselen kunnen zich uiten in sterkere schokgolven na relatief kleine gebeurtenissen, zonder dat hier meteen van pervertering van het slachtof- ferschap hoeft te worden gesproken. Eerder is hier sprake van grotere ge- voeligheid, meer schokkende ervaringen en het sterker benadrukken van het leed, afgedwongen door veranderende omstandigheden.

Samengevat zijn in een langetermijnperspectief dat uitgaat van toene- mende vervlechting de emotionele gevolgen van sommige grote schokkende gebeurtenissen en zeker van kleinere schokkende gebeurtenissen groter geworden, terwijl deze kleinere schokken zich ook vaker voordoen. De con- clusies van Jolande Withuis kunnen vanuit dit perspectief worden genuan- ceerd. Er zijn rond het slachtofferschap grote uitwassen te zien geweest, waarbij heel wat 'publieke tranen' vloeiden.¹⁰ Evengoed kan echter gesteld worden dat er een grotere gevoeligheid is ontstaan voor de gevolgen van schokkende gebeurtenissen op steeds meer gebieden, omdat deze gevolgen

---

9 G. de Vries & J. Gerritsen (1994) 'Hinderkracht en ondernemerschap', *Am- sterdams Sociologisch Tijdschrift*, 21: 3-29.

10 H. Beunders (2002) *Publieke tranen. De drijfveren van de emotiecultuur*, Amsterdam /Antwerpen: Contact.

en daarmee de maatschappelijke kosten groter zijn geworden en het besef hiervan zich heeft verbreid. Uitbreiding van traumatische stress is dan een logisch gevolg en wordt een steeds groter maatschappelijk probleem.

Reacties binnen de figuratie

De uitwassen van het slachtofferschap zijn niet geheel aan de samenleving en de traumahulpverlening voorbijgegaan. In de traumahulpverlening heeft het geleid tot een legitimiteitscrisis. Deze kwam bijvoorbeeld aan het licht bij het 'memory-debat', het debat over de mogelijkheid verdwenen herinneringen aan traumatische gebeurtenissen te 'hervinden' en in Nederland bij de discussie over de Bijlmerramp.¹¹ Jolande Withuis gaat kort in op deze crisis, wanneer zij de hoofdredacteur van het tijdschrift van de Amerikaanse psychiatische vereniging aanhaalt, die zich zorgen maakt over de breedte van het traumaconcept in de DSM, ook al is er een fysieke component toegevoegd (p. 237). De crisis wordt echter veel breder beseft, met name bij de voortrekkers in de traumahulpverlening. Shephard, een van de door haar genoemde schrijvers maakt hier ook melding van:

---

11 Zie voor overzichten van het 'memory-debat': J. Slijkhuis (1998) 'De Nederlandse discussie over de meervoudige persoonlijkheidsstoornis', *Psychologie en Maatschappij*, 85: 330-342, met een interessante oplossing vanuit historisch-sociologisch perspectief; B. van der Kolk, L. Weisaeth & A. McFarlane (eds.) (1996), *Traumatic stress*, New York: The Guilford Press, pp. 279-303; themanummer over dissociatie van *Tijdschrift voor Psychiatrie* (1995 (2)); J. Niemöller (1996) 'Het dissociatiecircuit', *De Groene Amsterdammer*, 24 april. Bij de Bijlmerramp hadden kortdurende interventies nauwelijks effect en langdurige 'monitoring' van de getroffensten verliep slecht door concurrentie van instellingen, toezeggingen die in de bureaucratie niet werden waargemaakt, het gebrek aan protocollen voor behandeling op langere termijn en vooral het ontbreken van een informatiepunt. Er was onvoldoende besef van de secundaire gevolgen zoals vermoeidheid, lichamelijke stressreacties en de angst voor profiteur te worden uitgemaakt. Met name de fase van desillusie, die optreedt na de sterke verbondenheid direct na de klap en die gekenmerkt wordt door woede en verdriet, was daardoor bijna onbeheersbaar geworden. Zie B. Gersons, I. Carlier & J. IJzermans (2000) 'In de spiegel der emoties', *Maandblad Geestelijke volksgezondheid*, 55 (10): 876-888.

By the end of the century, the mood among the Godfathers of PTSD was humbled, chastened, reflective. Even as the trauma bandwagon rumbled on in the wider society, some of its builders were trying to get off it.¹²

Het overzichtswerk uit 1996 van Van der Kolk, een van deze 'Godfathers', getuigt van dit bewustzijn, evenals de oratie van Kleber, *Het trauma voorbij*, en verschillende bijdragen in een verzamelbundel onder redactie van Aarts en Visser.¹³ Dit besef heeft er toe geleid dat er meer afstand wordt genomen van beladen discussies en aangestuurd wordt op eenheid en integratie van benaderingen. Je zou dit een vorm van interne disciplineren kunnen noemen.

De rol van de overheid binnen de figuratie kan hier niet onvermeld blijven. De Nederlandse overheid beperkt de mogelijkheden van fixatie op het slachtofferschap door drempels op te werpen voor de toegang tot de WAO en veel druk uit te oefenen op reïntegratie van zieken en vooral mensen met psychische problemen. Er heerst hier thans eerder een nieuwe flinkheid dan de behoefte om klachten te honoreren. Opvallend is overigens ook dat, ondanks de uitbreiding van wettelijke mogelijkheden om als slachtoffers claims in te dienen, er geen sprake is van een sterke toename in claims.¹⁴ De vraag is of de term klaagcultuur de lading dan wel dekt.

Kijken we naar de positie van het slachtoffer binnen de figuratie, dan is er eigenlijk sprake van twee lagen: de meest zichtbare laag is die, waar mensen zich steeds sneller en assertiever uiten, maar daarbij ook nogal wat emotionele en onbezonnen uitspraken doen, die soms sterk worden uitvergroot en vele malen herhaald in de media. Hier is deels sprake van een media-effect, dat een vertekend beeld geeft van de werkelijkheid.¹⁵ Deze laag ver-

---

12 B. Shephard (2000) *A War Of Nerves*, London: Jonathan Cape.

13 B. van der Kolk, L. Weisaeth & A. McFarlane (eds.) (1996) *Traumatic stress*, New York: The Guilford Press; R. Kleber (1999) *Het trauma voorbij*, Tilburg: Tilburg University Press; P. Aarts & W. Visser (red.) (1999) *Trauma, diagnostiek en behandeling*, Houten: Bohn Stafleu van Loghum.

14 E.H. Heslinga (2001) 'De professionalisering van slachtofferhulp, activiteiten en ontwikkelingen', *Justitiële verkenningen*, 27 (3): 10-19.

15 Binnen het uitdijend aanbod zijn het bij uitstek schokkende gebeurtenissen die zich lenen voor media-aandacht. Ze bevatten alle ingrediënten om met name op tv de aandacht te trekken. Ze gaan over een drama, waarin onthullingen plaatsvinden of waarin willekeurige burgers iets afschuwelijks overkomt. De kijker wordt meegenomen in een opwindend proces naar de kern van het over-

sluiert en overstemt een andere laag, de reacties na de hype, waarin er anders wordt gehandeld dan de eerste uitspraken en klachten doen vermoeden. Het gedrag van de slachtoffers kan, zoals eerder gesteld, mede worden verklaard uit de spiraalbeweging van erkenning en onthulling, maar ook uit wedijver tussen slachtoffers zelf. Deze wedijver is de afgelopen vijftintig jaar toegenomen. De overgang naar de praatcultuur die volgens Jolande Withuis voortkomt uit psychologisering en 'emancipatie van emoties', kan in verband worden gebracht met de expansie van de verzorgingsstaat.¹⁶ Hierdoor kreeg rond 1970 een progressieve beweging nieuwe machtskansen, waarbij de ideologische verbinding in deze beweging werd gevormd door de strijd tegen autoritaire dwang en onderdrukking. Het nazi-regime en Auschwitz stonden hier bij uitstek symbool voor. De mobilisatie van slachtoffers met veel verborgen leed was juist mogelijk door deze verbindende ideologie, die een gemeenschappelijk houvast bood om het dilemma van collectieve actie, dat het zwijgen in stand hield, te doorbreken. De strijd tegen onderdrukking bracht dan ook talloze actie- en slachtoffergroepen voort. Dit lokte ook toen al wedijver tussen slachtoffergroepen uit, die werd verhevigd toen de verbindende ideologie in de jaren tachtig begon weg te vallen en de schaarste in de voorzieningen van de verzorgingsstaat toenam. Dat de democratisering van de jaren zeventig vermengd is geraakt met de claimcultuur van de jaren tachtig en daarna, zoals Jolande Withuis stelt, ligt dan toch wat genuanceerder. De ontwikkeling kan wellicht beter verklaard worden uit een toename van de maatschappelijke kosten en gevolgen van schokkende gebeurtenissen, wedijver tussen partijen in de figuratie van belanghebbenden, wedijver binnen deze partijen, de spiraalbeweging van erkenning en onthulling, veranderingen in de verzorgingsstaat en het wegvallen van een verbindende ideologie.

De traumahulpverlening, een van de andere partijen binnen de figuratie, doet nu pogingen de legitimiteitscrisis te bezweren. Haar streven is om uiteenlopende benaderingen te integreren, waarbij de verbindende schakel

---

leven en het maakt hem tot deelnemer aan het leven van slachtoffers op hun meest kwetsbare momenten. Ook wordt de angst gevoed voor een samenleving vol dreigingen en risico's, waarin de autoriteiten het laten afweten. J. Raftery (1997), 'Doing better than the media: ethical issues in trauma research', www.massey.ac.nz/~trauma.

16 Wouters heeft de term 'emancipatie van emoties' geïntroduceerd als aspect van het informaliseringsproces, dat door hem in verband wordt gebracht met de expansie van de verzorgingsstaat. C. Wouters, *Van minnen en sterven*, Amsterdam: Bert Bakker, 1990, hoofdstuk IV en VII.

steeds meer wordt gevormd door het onderzoek naar lichamelijke gevolgen. De vele ontdekkingen op het gebied van hersenontwikkeling, met name na de geboorte, en de plaats die hechtingstrauma's innemen bij ernstige psychopathologie doen eerder vermoeden dat we pas aan het begin van een tijdperk staan dan aan het eind.¹⁷ Preventie van hechtingstrauma's die het gevolg zijn van kindermishandeling, misbruik en verwaarlozing staat nog in de kinderschoenen. Langzaam wordt duidelijk hoe diep schokkende gebeurtenissen in het lichaam liggen opgeslagen. Het conceptuele kader, waarvan de basis is gelegd door Janet en Freud, wordt daarmee steeds verder uitgebreid en verfijnd. Wat ook opvalt is de nadruk die het begrip ziekte last krijgt in het denken over gezondheid. De ziekte last, uitgedrukt in DALY's, een combinatiemaat van levensverwachting en kwaliteit van leven, wordt in toenemende mate bepaald door angststoornissen en depressies, die in de top drie staan van gezondheidsverlies.¹⁸ Preventie van deze stoornissen wordt steeds belangrijker voor de volksgezondheid. Opvallend zijn ook de initiatieven in het recht, waarbij de erkenning van de positie van het slachtoffer aanvankelijk leidde tot een oplopende spiraal van wraak en genoegdoening.

---

17 Zie bijvoorbeeld J.G. Allan (2001) *Traumatic relationships and serious mental disorders*, Chicester: John Wiley & Sons. Nicolaï geeft een uitgebreid literatuuroverzicht en een beschrijving van de reflectieve functie: N. Nicolaï (2001) 'Hechting en psychopathologie: een literatuuroverzicht', *Tijdschrift voor Psychiatrie*, 43 (5): 333-342, en N. Nicolaï (2001) 'Hechting en psychopathologie: de reflectieve functie', *Tijdschrift voor Psychiatrie*, 43 (10): 705-714. Zie over condities voor empathie ook: W. van Tilburg (2001) 'Conditie voor empathie', *Tijdschrift voor humanistiek*, 2 (5), www.human.nl/humanistiek/nummers5/artikel_1.htm (2001); A.N. Schore, 'The effects of a secure attachment relationship on right brain development, affect regulation and infant mental health', *Infant Mental Health Journal*, 2001 (22): 7-66, en F. Putnam, F. (1999) 'Trauma verandert de biologie', *NRC Handelsblad*, 30 oktober, bijlage.

18 D. Healy (1997) *The Antidepressant Era*, Cambridge: Harvard University Press. Zie ook D. Healy (1993) *Images of Trauma, From Hysteria to PTSD*, London: Faber & Faber. Voor een overzicht over de ontwikkeling van de aandacht voor kindermishandeling: A. van Montfoort (1994), *Het topje van de ijsberg*, Utrecht: SWP, pp. 151-229; J. Willems (1998) *Wie zal de opvoeders opvoeden? Kindermishandeling en het recht van het kind op persoonsvorming*, Den Haag: T.M.C. Asser Press; A. van Dantzig (2002), 'Veel ouders weten niet hoe het moet', *NRC Handelsblad*, 21 september: 27.

19 RIVM (2002) *Gezondheid op koers? Volksgezondheid Toekomst Verkenning 2002*, <http://www.rivm.nl/bibliotheek/rapporten/270551001.pdf>.

Dit heeft door de snelle ontwikkeling van het herstelrecht een heel andere wending gekregen, waarbij de nadruk veel sterker op verzoening is komen te liggen. Steeds meer wordt erkend dat bij het strafrecht niet alleen de verhouding tussen de staat en de dader, maar ook die tussen dader en slachtoffer in het geding is.²⁰ Hiermee wordt de druk die slachtoffers kunnen uitoefenen sterk gematigd.

De vraag ten slotte of de ontwikkeling ook is te plaatsen in het kader van de civilisatietheorie zoals ontwikkeld door Elias en in het kader van 'uitdijende kringen van identificatie' zoals beschreven door De Swaan, blijft lastig te beantwoorden.²¹ Wanneer de machtskansen van een van de partijen in de figuratie, de traumahulpverlening, door toename van de externe effecten van schokkende gebeurtenissen en het besef hiervan steeds groter worden, dan zou zich een traumaregime kunnen verbreiden waarbij omgangsvormen en belevingswijzen steeds meer worden bepaald door het streven om trauma's te voorkomen en uitsluiting van slachtoffers tegen te gaan. Traumatische stress vertegenwoordigt dan bij uitstek de toegenomen gevoeligheid en een nieuw appèl dat mensen op elkaar (durven) doen. Beheersing van traumatische stress, van de ontregelende en ontwrichtende gevolgen van schokkende gebeurtenissen die bij grotere onderlinge afhankelijkheid en intimisering het netwerk van betrekkingen en de individuele belevingswereld steeds sterker kunnen verstoren, zou dan een belangrijke machtsbron kunnen worden bij het oplossen van problemen van het samenleven. Met name in moderne verzorgingsstaten zou het een bijdrage kunnen leveren aan het oplossen van problemen rond ziekte, arbeidsuitval en criminaliteit. Of toenemende gevoeligheid ook zal leiden tot maatregelen om grote schokkende gebeurtenissen te voorkomen hangt echter vooral af van de onvoorspelbare dynamiek van de figuratie van staten die nieuwe en nog grotere schokken teweeg kan brengen.

---

20 M. Brienens & E. Hoegen (2001) 'Het Nederlandse slachtofferbeleid, een rechtsvergelijkend perspectief', *Justitiële Verkenningen*, 27 (3): 43-57; L. Walgrave (2001) 'Herstelrecht: duet of duel?', *Justitiële Verkenningen*, 27 (3): 97-110; H. Boutellier (2002) *De veiligheidsutopie*, Den Haag: Boom Juridische uitgevers.

21 N. Elias (1969) 'Entwurf zu einer Theorie der Zivilisation', in: *Über den Prozess der Zivilisation, II*, Bern und München: Francke Verlag (2de druk), pp. 312-454; A. de Swaan (1994) 'Identificatie in uitdijende kring', *Amsterdams Sociologisch Tijdschrift*, 20 (3): 6-24.

Conclusie

Jolande Withuis heeft met haar boek een belangrijke maatschappelijke ontwikkeling beschreven, waarin de worsteling met de erkenning van de gevolgen van een van de pijnlijkste episodes uit de Nederlandse geschiedenis zichtbaar is gemaakt. Zij laat duidelijk zien hoe deze worsteling voor verschillende groepen verschillend uitpakte en hoe dit weer te maken had met de worsteling van andere groepen. Juist in de details laat ze zien hoe het nationale verhaal van de verwerking stagneerde en hoe moeizaam de grootste pijn uiteindelijk bespreekbaar werd, maar ook weer werd overstemd door een uit de hand gelopen klaagcultuur. Ze waarschuwt wetenschappers zich hierin niet te laten meeslepen en voldoende distantie te bewaren en haar boek laat zien hoe belangrijk deze houding is en tot wat voor indringende analyses dit kan leiden. Helaas heeft ze de ontwikkeling onvoldoende geplaatst in het perspectief van toenemende vervlechting en de invloed hiervan op de figuratie van de betrokkenen. Dan zouden haar conclusies over de klaagcultuur wellicht in een wat ander licht zijn komen staan, zoals ik in mijn commentaar heb proberen aan te tonen.